

Борис Коваленко,
*Кам'янець-Подільський національний університет
ім. Івана Огієнка*

СЛОВНИКОВЕ БАГАТСТВО ПРАЦІ А. СВИДНИЦЬКОГО «ВЕЛИКДЕНЬ У ПОДОЛЯН»

У статті проаналізовано вживання лексем на позначення одягу, взуття і прикрас на матеріалі першодруку фольклорно-етнографічного нарису А. Свидницького «Великдень у подолян», що не був предметом вивчення діалектологів.

Ключові слова: подільський говір, діалектизм, лексика.

Borys Kovalenko. Lexical richness of work «Easter in Podillya region» by A. Svydnytskiy.

In the article we analyzed the using of lexical units which nominating clothes, foot-ware and jewels on the material of first prints of folklore-ethnographic essay «Easter in Podillya region» by A. Svydnytskiy, which wasn't the subject of the dialectologist's research works.

Key words: Podillya dialect, dialect unit, lexis.

Мовна постать А. Свидницького не знайшла всебічного висвітлення в сучасному мовознавстві. У науковому доробку, присвяченому ідіолекту письменника, представника шістдесятників ХІХ ст., автора етнографічних нарисів та оповідань, роману «Люборацькі», варто виділити праці В. Герасименка, Н. Жук, М. Сиваченка, О. Муромцевої, М. Хращевського, а також П. Доценко, яка в розділі, що увійшов до «Курсу історії української літературної мови», характеризує особливості індивідуального стилю А. Свидницького [7: 413–423], щоправда покликаючись лише на роман «Люборацькі». Про те, як використано подільський говір у мові творів письменника, йдеться у дослідженнях І. Матвіяса. Так, у монографії «Варіанти української літературної мови» вчений підкреслює,

що «найвиразніше в творах А. Свидницького відбиті лексичні діалектизми» [10:84]. Дослідник виокремлює низку лексичних регіоналізмів, що їх уживає письменник, зазначаючи, що «у мові його творів відображений рівень нормування літературної мови відповідного періоду та живомовна стихія Поділля, що виражається в активному використанні фонетичних, граматичних і лексичних говіркових рис» [10:85].

А. Свидницький писав однаково вправно як українською, так і російською мовами. І. Огієнко так пояснює це явище: «... двомовна писемність вела до того, що в писаннях їхніх авторів було аж надто багато русизмів, що бачимо навіть у ліпших Шевченкових творах. Звичайно, дехто робив це просто для заробітку, як це знаємо про М. Вовчка, Ан. Свидницького й ін., бо в російській літературі завжди була звичка добре авторам платити й нічого не друкувати не платно» [13:139]. А. Свидницький так писав про мову своїх творів: «Предлагаемые рассказы первоначально собраны были в разных мѣстахъ нашего края. Въ рассказахъ встрѣчается много словъ и выражений, которыя, бывъ переведены на общерусской языкъ, получаютъ несвойственный имъ оттенокъ, а потому передають мысль неточно. Подобныя слова и выражения будутъ приведены здѣсь на народномъ нарѣчьи» [16]. Тепер стає зрозумілим, чому всі твори, написані російською мовою, щедро пересипані українською лексикою.

Предметом нашого дослідження є фольклорно-етнографічний нарис «Великдень у подолян» (автограф невідомий), надрукований у журналі «Основа» (1861, № 10, с. 43–64; № 11–12, с. 26–71).

А. Свидницький написав цю працю ще під час учителювання в Миргороді. Причиною цього став вихід у світ невеличкої книжечки молодого фольклориста К. Шейковського «Быт подолян» (1859). Однак праця А. Свидницького стала не рецензією у звичайному розумінні цього слова (хоч у ній подається загальна оцінка брошури, критикуються окремі положення її автора), а ґрунтовним самостійним дослідженням. У центрі уваги – опис народної обрядовості, пов'язаної з весняним християнським святом. Праця, написана на основі дитячих вражень і юнацьких спостережень, багата на цікавий фактичний матеріал, відбиває глибину й ретельність наукових спостережень автора.

Із твору постає образ подільського селянина середини XIX ст., щоденне життя якого було органічно пов'язане з найрізноманітнішими віруваннями, які часто своїм корінням сягали ще в язичницькі часи. Чимало оповідань, переказів, легенд, навіть молитов, які побутували в селянському середовищі, характеризуються вільністю в трактуванні релігійних догм, мають виразний відбиток стихійного матеріалістичного світосприймання селянина, а окремі з них навіть мають антирелігійну

спрямованість. Привертає увагу також художнє опрацювання фольклорно-етнографічного матеріалу, белетристичний виклад багатьох епізодів із життя подільських селян. Хоч розвідка написана російською мовою, у ній часто і природно звучить українська мова, збагачена прислів'ями, приказками, фразеологічними виразами. Автор широко використовує діалоги, подає пісенні ремінісценції, вдається до ліричних і публіцистичних відступів.

А. Свидницький детально прокоментував звичаї, традиційні обряди святкування Великодніх свят на Поділлі, використовуючи власні спостереження над побутом і народною поезією подолян, спробував показати органічний зв'язок територіальних народних звичаїв із річним календарним циклом первісної релігії. На російському фоні нашу увагу привертає українська лексика, інкрустована у мовну палітру твору. У нашій розвідці ставимо за мету виявити й проаналізувати вживання лексичних регіоналізмів на позначення одягу, взуття і прикрас на матеріалі першодруку нарису А. Свидницького «Великдень у подолян», що не був предметом вивчення діалектологів.

А. Свидницький був майстром не тільки художнього слова, він чітко розумів лінгвістичну цінність лексики живого народного мовлення, а тому намагався зафіксувати таку лексику, описати предмети й явища, пов'язані з побутом подолян. У першодруці фіксуємо цілу низку лексичних регіоналізмів (подаємо деякі з них).

Рáвлики – слово вжито в А. Свидницького зі значенням 'видозмінені постолі': «Ноги обувають вь постолі – самоходы (измъненный видъ постоловъ – *рáвлики*)...» [15:11–12:26]. Б. Грінченко із покликанням на «Великдень у подолян» визначає *равлик* як 'Родъ кожаныхъ лаптей, подобныхъ постоламъ' [17, IV: 1]. Зі значенням 'вид шкіряних постолів' цю лексему фіксують укладачі «Етимологічного словника української мови» [8, V: 10], зазначаючи, що значення пов'язане із *равлик* «слимак» – назва могла бути зумовлена деякою подібністю таких постолів до раковини равлика. Зі схожим значенням і ремаркою *застаріле* фіксує це слово 11-томний словник української мови: *равлик* – 2. *заст.* Рід шкіряних постолів [19, VIII: 426]. Сучасні словники говірок української мови слово *равлик* із значенням 'вид шкіряних постолів' не фіксують. Немає лексеми і в спеціальних словниках одягу та взуття за матеріалами східно-подільських, середньополіських і суміжних говірок [1; 4].

Зі значенням 'вишивка на рукавах' уживає А. Свидницький лексему *полики*: «Верхъ щегольства – *полики*, т.е. шитье на рукавахъ» [15:11–12:27]. Б. Грінченко із покликанням на «Люборацькі» визначає *полик* як 'вышитые наплечники женской сорочки' [17, III: 283]. Етимологічний словник української мови фіксує це слово з такими значеннями:

'верхня частина рукава сорочки; поперечна вишивка на верхній частині рукава сорочки, на кінцях рушника' [8, IV: 488]. У «Словнику назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок» слово *полік* та його варіанти (*полік*, *полік*, *полика*, *полики*, *пулики*) зафіксовано в таких значеннях: 'поперечна вишивка на верхній частині рукава сорочки, на кінцях рушника; вставка на плечах чоловічої сорочки; верхня частина полотняної сорочки, яка пришивалася окремо; вставлений шматок тканини на рукаві сорочки; місце з'єднання рукава з плечем; вишита сорочка' [4:128]. «Словник назв одягу та взуття у східноподільських говірках» подає слово *полики* як 'вставки на боках сорочки' [1:227]. Автори монографії «Говірки історичної Уманщини і суміжних земель» фіксують це слово зі значенням 'вузькі вставки в сорочці' [3:256]. Словник діалектизмів українських говірок Одеської області подає таке значення: *полік* – вишивка на рукавах жіночої сорочки [11:60]. Словник української мови фіксує лексему *полік* як діалектну з такими значеннями: верхня частина рукава сорочки; поперечна вишивка на верхній частині рукава сорочки, на кінцях рушника і т. ін. [19, VII: 67–68].

У реченні «Женская одежда отличается от мужской отсутствием *кабки* (по-подольски – *капа*, *каптуръ*) и виложистимъ коміромъ» [15:11–12:26] нас зацікавило слово *кабка*. Отже, А. Свидницький трактує лексему *кубка*, як *капа* або *каптур*, вважаючи ці слова подільськими. Із значенням 'каптур' фіксує слово *кабка* Є. Желехівський [9, I:328]. У Б. Грінченка: *Кабка*, ки, ж. = *Кобка?* із покликанням на «Великдень у подолян». Слово *кобка* в цьому словнику відсутнє, але є слово *коба*, яке в одному із двох значень лексикограф тлумачить, як 'капюшонъ въ верхней одеждѣ (в опанчі, кобеняку)' з віднесенням його до Миргородського повіту [17, II:258]. СУМ словоформу *кабка* не фіксує, а лексеми *коба*, *кобка* в цьому словнику є діалектними й означають 'відлога' [19, IV: 200–201]. Етимологічний словник розширює значеннєвий ряд слова декодифікацією 'верхній убір для захисту шапки від дощу' [8, II:475]. У «Словнику назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок» лексему *кобка* зафіксовано в таких значеннях: '*кобка* 'капюшон у будь-якому верхньому одязі', '*копка* 'відлога у киреї' [4:69]. Лексема *капа*, яка, на думку А. Свидницького, є подільською, зафіксована у «Словнику назв одягу та взуття у східноподільських говірках» зі значенням 'частина верхнього одягу для захисту голови в негоду, коли немає потреби, її відкидають на спину; капюшон' [1:95]. У словниках, що фіксують сучасні говірки, лексема *капа* та її варіанти має такі значення: у гуцульських – *капа* 'покривало' [12:88]; у буковинських – *капак*, -а, ч.,заст. 'накидка на голову, капюшон' [18:186]; у наддністрянських – *капа* 'покривало на ліжко; капюшон' [20:123]; у подільських – 'покрива-

ло' [2:47]; у західнополіських – 'фабричне покривало на ліжку' [4: 59]. У словнику Б. Грінченка слово *капа* має чотири значення: «1) Покривало, попона. 2) Капюшонъ. 3) Капоръ, шапка. 4) Въ ножной толчел (въ маслобойн) желзный листъ, котрымъ покрыто дно выдолбленной для песта, лунки, ступи» [17, II: 216]. Академічний етимологічний словник української мови подає такі значення: 'покривало (на ліжку); попона; відлога; капор, шапка; залізний лист, що покриває дно ступи (в олійниці); дашок над кухонною піччю; верхній одяг священика; невеличкий килим для оздоблення хати' [8, II: 368]. СУМ лексему *капа* не фіксує, а от лексема *каптур*, яку А. Свидницький вважав подільською, зафіксована сучасними словниками вже як загальноновживана [19, IV: 97].

Знаходимо в нарисі й діалектизм *кичка*: «Лубокъ извѣст ень также подъ именемъ *кички* (кічка)» [15:11–12:28]. Словник української мови фіксує лексему у двох значеннях, одне з яких – 'старовинний головний убір заміжньої жінки' – є діалектним [19, IV: 156]. У Б. Грінченка серед шести значень цього слова під номером 2 зафіксовано: «кольцеобразный валикъ изъ пакли, шерсти или гарусу, иногда обшитый холстомъ, который носится замужними женщинами на головахъ подъ головнымъ уборомъ (очіпком, чепцем)» [17, II: 241]. В Етимологічному словнику читаємо: *кичка* див. *кика*: «головний убір, що надівається молодій на другий день після вінця». [*кічка*] «старовинний головний убір заміжньої жінки; віхтик льону, заплетений у косу нареченої; повстяна прокладка під хомутом; кільце для зачіски; пучок пір'я на картузі; пучок соломи або очерету для покриття даху; земляний горб». Утворилося слово в результаті семантичної видозміни похідних форм від праслов'янського *кука* [8, II: 431].

Лексема *ковтки* вжита А. Свидницьким на позначення сережок: «Сережки тамъ называются *ковтками*» [15:11–12:29]. Із цим же значенням слово зафіксовано в Етимологічному словнику [8, II: 487]. У словниках, що фіксують сучасні говірки, лексема *ковтки* та її різновиди має такі значення: у гуцульських – *ковтк'у* 'сережки; курячі підборіддя' [14:81], *ковтук* 'сережка // кулчик' [12:88], *ковтук* 'сережка' [6:98]; у буковинських – *ковток*, *ковтки*, 'сережка; висячі залози у тварин, птахів' [18:215]; у наддністрянських – *ковток* т.с. завушниці 'сережка' [20:119]; у східно-подільських – *ковтók* 'вушна прикраса, дужка якої просмикується в мочку вуха; сережка' [1:95]; у середньополіських – *ковткú* 'сережки' [4:70]. Автори монографії «Говірки історичної Уманщини і суміжних земель» фіксують це слово також зі значенням 'сережки' [3:252]. У словнику Б. Грінченка, окрім значення 'сережки', подається й таке: 'жмут збитої шерсті' [17, II:262]. Не дивлячись на значну територіальну поширеність цієї лексеми, Словник української мови фіксує її як діалектну і лише

у множині: *ковтки*, ів, мн., діал. Серезжки. Слово *ковток* із значенням діал. *ковтун* 'жмут збитого волосся, вовни, шерсті' внаслідок розчеплення цього слова СУМ фіксує як омонім [19, IV:206].

Зауважимо, що в тексті твору є чимало слів, значення яких автор пояснює за допомогою ремарок, називаючи їх подільськими. Наприклад: «Українські слова и цілыє рассказы относятся къ нарѣчію Подолянь бывшаго Уманскаго и отчасти Ладыжанскаго полковъ» [15, 10: 44], або: «*Хочь* Подоляне употребятотъ въ значеніи хотя, а *хочь* – сокращенное хочешь – *що хочь, роби...*» [15, 10:53].

Отже, письменник не тільки активно вводив у тексти своїх художніх творів лексику подільського говору, він розумів цінність і важливість фіксації своєрідної лексики свого мовного довілля, що реалізовувалося у фольклорно-етнографічних працях, зокрема у нарисі «Великдень у подолян». Такі слова, як *равлики*, *полики*, *кабка* вніс до реєстру Словаря української мови Б.Д. Грінченко із покликанням лише на твори А. Свидницького, *ковтки* – на А. Свидницького та інші джерела. Окремі лексеми кодифіковані сучасною українською літературною мовою й стали загальноживаними, а деякі визначені, як діалектні, або ж сучасними тлумачними словниками взагалі не фіксуються.

Література

1. Березовська Г.Г. Словник назв одягу та взуття у східноподільських говірках. – Умань: Уманське комунальне видавничо-поліграфічне підприємство, 2010. – 348 с.
2. Брилінський Д.М. Словник подільських говірок. – Хмельницький: Редакційно-видавничий відділ, 1991. – 116 с.
3. Говірки історичної Уманщини та суміжних земель: монографія / [Г.Г. Березовська, І.І. Кривошея, Т.М. Тищенко]. – Умань: РВЦ «Софія», 2008. – 259 с.
4. Гримашевич Г.І. Словник назв одягу та взуття східнополіських і суміжних говірок. – Житомир: Північноукраїнський діалектологічний центр Житомирського державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2002. – 184 с.
5. Гриценко П.Ю. Ареальне варіювання лексики / АН УРСР Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; Відп. ред. І.Г. Матвіяс. – К.: Наукова думка, 1990. – 272 с.
6. Гуцульські говірки. Короткий словник / Відповідальний редактор Я. Захривська. – Львів, 1997. – 232 с.
7. Доценко П.П. Мова творів А. Свидницького // Курс історії української літературної мови / За ред. І.К. Білодіда. – Т. 1: Дожовтневий період. – К., 1958. – С. 413–423.
8. Етимологічний словник української мови [Ред. кол. О.С. Мельничук (голов. ред.) та ін.]: у 7-ми т. – К.: Наукова думка, 1982–2006.

9. Малоруско-німецький словар: У 2 т. / Євгеній Желеховський та Софрон Недільський. – Львів, 1886. – Т. 1: А-О / Уложив: Євгеній Желеховський. – 1886. – VIII. + С. 1–590 + 10 с.; Т. 2: П-Я / Уложили: Євгеній Желеховський та Софрон Недільський. – Львів, 1886. – 632 с.

10. Матвіяс І.Г. Варіанти української літературної мови. – К., 1998. – 162 с.

11. Москаленко А.А. Словник діалектизмів українських говірок Одеської області. До IV Міжнародного з'їзду славистів. – Одеса: Одеський державний педагогічний інститут ім. К.Д. Ушинського, 1958. – 78 с.

12. Негрич Микола. Скарби гуцульського говору: Березови. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008 (Серія «Діалектологічна скриня»). – 224 с.

13. Огієнко І.І. Історія української літературної мови / Упоряд., автор іст.-біогр. нарису та приміток М.С. Тимошик. – К.: Либідь, 1995. – 296 с.

14. Піпаш Ю.О., Галас Б.К. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області). – Ужгород, 2005. – 266 с.

15. Свидницький А.П. Великдень у Подолянь // Основа. Южно-руській літературно-учений вѣстникъ. – 1861. – № 10. – С. 43–64; № 11–12. – С. 26–71.

16. Свидницький А.П. Злой духъ. (Народныя южно-рускыя повѣрья) // Киевлянин. – № 33 (16 березня 1872).

17. Словарь української мови [упорядкував з додатками власного матеріалу Борис Грінченко]: у 4-х т. – К., 1907–1909.

18. Словник буковинських говірок / За заг. ред. Н.В. Гуйванюк. – Чернівці: Рута, 2005. – 688 с.

19. Словник української мови / За заг. ред. І.К. Білодіда. – Т. I–XI. – К.: Наукова думка, 1970–1980.

20. Шило Г. Наддністрянський регіональний словник. – Львів: Інститут українства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008 (Серія «Діалектологічна скриня»). – 288 с.